G.RUKMANI,
RESEARCH SCHOLAR,
RAJAH'S COLLEGE,
THIRUVAIYARU

काव्यस्य आत्मा ध्वनिः

उपोद्घातः

संस्कृतभाषायाः साहित्यं गुरुतमम् । साहित्यशास्त्रं शास्त्रान्तराणि इव परमोपादेयं शास्त्रम् । न कस्या अपि भाषायाः साहित्यं अद्यापि तज्जेतुं पारयति । अन्यस्याः भाषायाः ग्रन्थाः संख्यायां वा शब्दावलिर्गणनायां विशालतरा स्यात् । अस्या भाषायाः सन्निधौ विद्यमानाः ग्रन्थाः स्वसारशालितया इतरभाषाणां ग्रन्थान् सलीलं पराभवन्ति । एतदीयायां शब्दावल्यामपि यद् व्यापकत्वं यद् गम्भीरत्वं यद् भिन्नार्थकत्वं , यत्प्रकृष्टत्वं , यन्निशितत्वं , यन्माधुर्यं , यत् प्रसादत्वं यत् ओजस्त्वं यत्सूक्ष्मत्वं , यच्च कामधुक्त्वं , विद्योतते न तत् कस्यापि भाषायाः शब्दश्रेणीषु सन्निहितमस्ति ।

साहित्यं वैदिक लौकिकभेदेन द्विविधम् । वैदिके साहित्ये संहिता - षडङ्ग- ब्राह्मणारण्यक उपनिषदादय अन्तर्भवन्ति । लौकिके दर्शनपुराण - रामायण- महाभारत - काव्यादीनि अन्तर्गताः भवन्ति ।

रामायण – महाभारत – काव्य – नीति – नाटकाख्यायिकादीनाञ्च उद्देश्यं प्रवृत्तितो निवृततिरपि जनसाधारणस्यापि आकर्षणं अस्ति । संस्कृतभाषायाः निर्दिष्टं साहित्यं सकलमपि संस्कृतभाषायाः गरिमाणं व्यापकतां सर्वाङ्गीणताञ्च अस्मत् पुरत उपस्थापयति ।

शब्दार्थशरीरं तावत् काव्यं भवति । शरीरे सति आत्मा कः ? इति प्रश्नस्य उत्तरं काव्यस्यात्मा ध्वनिरेव इति स्वमतं प्रकटीकरोति ध्वन्यालोकग्रन्थरचयिता आनन्दवर्धनाचार्यः ।

काव्यस्य आत्मा ध्वनिः इति प्रतिज्ञा

ध्वन्यालोककृद्भिः आनन्दवर्धनाचार्यैः काव्येषु आत्मत्वेन मुख्यप्राणत्वेन कश्चन अंशः वर्तते । तस्यैव ध्वनिरिति नाम भवतीति मनसिकृत्वा पीर्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति प्रतिज्ञातम् । ततश्च एतद्ध्वनिविषये बहवः विवादाः ध्वनेः अभाववादत्वरूपेण , धवनेः भाक्तत्वरूपेण, ध्वनेः वागविषयत्वरूपेण च ये वर्तन्ते तान् सर्वान् आक्षेपान्स्वयं कल्पयित्वा तस्य तस्य च खण्डन पुरस्सरं असन्दिग्धं उत्तरं विलिख्यध्वनेः स्वरूपं

सहृदयमनः प्रतीयते ब्रूमः इत प्रतिज्ञातम् । अनन्तरं ध्वनेः सत्तां निरूप्य काव्यस्य सहृदयश्लाघ्यः योऽर्थः काव्यरूपेण व्यवस्थितः सः वाच्यः प्रतियमान इति द्वेधा वर्तते इत्युक्तम् ।

एवमेव वाच्यप्रकारात् अत्यन्तं भिन्नः प्रतीयमानप्रकाराः सम्भवन्तीति निरूप्य वाच्यात् व्यङ्ग्यरूपेण वस्तु प्रतीयते , वाच्यात् अलङ्कारमपि व्यङ्ग्यरूपेण प्रतीयते । एवं अत्यन्तं वाच्याद्भिन्नः रसः व्यङ्ग्यत्वेन वाच्यसामर्थ्य आक्षिप्तः प्रकाशते इति निरूपितम् । स च प्रतीयमानोऽर्थः सहैव प्रतीयते ।

शोकः श्लोकत्वं आगतः

यथा प्रतिज्ञातं वस्तुनः वस्त्वन्तरप्रतीतिः इतिवत् वस्तुनो रसप्रतीतिः इति यद्वै विव्रियते तस्य उदाहरणत्वेन प्राचीनकविनां वाल्मीकिव्यासादीनां ग्रन्थेभ्यः श्लोकान् संगृह्य, तत्र प्रथमं वाल्मीकिरामायणे वाच्यात् रसध्वनिः कथं वा प्रतीयते इत्युदाहर्तुं पीठिकारूपेण

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ इति ।

अस्याश्च कारिकायाः अयमभिप्रायः । महाकवेः वाल्मीकेः यत् महाकाव्यं रामायणं वर्तते तस्य काव्यस्य क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः यः श्लोकः वर्तते तद्विभावकत्वेन यो रसः करुणः प्रतीयते स एव करुणः रामायणमात्मकमहाकाव्यस्य प्रधानो रसः इति । अस्य चोदाहरणम् –

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

अत्र च क्रौञ्चद्वन्द्वयोः अन्यतरस्य मरणात् तच्च व्याधकृतं मारणं इति ज्ञात्वा क्रौञ्चाः करुणरोधनञ्च श्रुत्वा महाकवेः हृदये शोको जातः । ततश्च एतस्मात् वाच्यार्थात् अन्यः शोकस्थायिभावकः करुणो रसः सहृदयचेतनस्सु अवश्यं प्रतियत एवेति स एव (करुण रस) आदिकवेः महाकाव्यस्य आत्मा इति वर्णयित्वा कावेयस्यात्मा ध्वनिरिति यदि पूर्वं प्रतिज्ञातं तत् अनया कारिकया उपसंहृतम् ।

ध्वन्यभाववादिनां मतखण्डनम्

आचार्यैः आनन्दवर्धनैः काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति प्रतिज्ञातम् । अयं ध्वनिशब्दः नूतनः पूर्वैः लक्षणकृद्भिः न प्रस्तुतः । अतः अस्य प्रकारस्य सत्तायाः विषये विमति प्रकटयन्तः केचन ध्वविरिति नास्त्येव इत्यब्रुवन् । तथा हि पूर्वैः आचार्यैः अलङ्कारप्रस्थानं रीतिप्रस्थानं , वृत्तिप्रस्थानमिति यानि यानि प्रसिद्धानि प्रस्थानानि

वर्तन्ते तेभ्यः अत्यन्तं भिन्नत्वे अस्य प्रस्थानस्य अश्रुतपूर्वत्वात् तादृशस्य ग्रन्थस्य काव्यत्वस्यैव हानिः सम्भवेत्। कुत इति चेत् काव्यलक्षणस्य प्रस्तावनवेलायां सहृदयहृदयाह्लादि शब्दार्थान्तर्गतत्वात् लक्षणलक्षितत्वं न सङ्गच्छत इति भवदुक्तप्रकारक काव्यस्य काव्यत्मेव न स्यात् । केचन स्वकीयां कांश्चित् संयोज्य ध्वनि ध्वनिरिति उद्घोष्य ध्वनित्वं स्थापितवन्तः एतत्तु विद्वन्माननीयं न भवतीति ध्वनेरस्तित्वमेव केचन निराकुर्वन् । तत्र ये ध्वनि नास्त्येव इत्यब्रुवन् ते ध्वन्यभाववादिनः इति कथ्यन्ते । ध्वनेरभावं ते त्रेधा प्रतिपादयन्ति । केचन ध्वनेरस्तित्वं निराकुर्वन्ति । अन्ये भाक्तत्वं वदन्ति ।

अन्ये केचन ध्वनेरभावं अन्यथा प्रत्यपादयन् । तथाहि अर्थवैचित्र्येषु अर्थसौन्दर्यप्रतिपादकाः चारुत्वहेतवः बहवः अलङ्काराः कविभिः संसूचिताः वर्तन्ते ।काव्ये यत्सुन्दरं स एव ध्वनिरिति खलु । अतः तादृशं सौन्दर्यं प्राप्तवत्सु केषुचित् अलङ्कारेषु अस्य अन्तर्भावं अङ्गीकुर्मः । एतावतैव इष्टसिद्धेः 'ध्वनिरिति' बृहन्नामान्तरकरणे किमस्ति औचित्यम्। महाकविभिः बहवो अलङ्काराः प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च । तेषु यस्मिन् कस्मिन् वा अलङ्कारे एनं ध्वनि अन्तर्भावयामः । अतः अस्य पृथक्सत्ता मास्तु ।

अन्ये केचन काव्ये सहृदयहृदयाह्लादकं वस्तु यत्किमपि वर्तते इत्यङ्गीकृत्य तस्यैव प्राधान्यं दातुं असहमानाः तस्य भाक्तत्वं अङ्गीकुर्वन्ति । भाक्तत्वं नाम गुणवृत्तिः । एतन्मते ध्वनेः प्राधान्यं सर्वप्रकारेण अवश्यकता च न निरूपिता ।

अपरे केचन तत् तत्वं गिरामगोचरं , सहृदयहृदयैक संवेद्यम् । अतः वृत्तिविशेष विशिष्टस्य मनसः यथा वा नीरूपवत्वं तद्वत् ध्वने लक्षणं वक्तुं अशक्यमेव । यस्य लक्षणं नास्ति तस्य सत्ता कथं वा अङ्गीक्रियेत । एवं च बहुभिर्प्रकारैः ध्वनेः अभाव एवं दृढीकृतो भवतीति चेत् –

मैवम् –

तथाहि ध्वनेः सत्ताविषये पूर्वपक्षिभिः ये वादाः उद्भाविताः तेषां निर्मूलत्वं ध्वने सत्तायाः समूलत्वञ्च यथाशक्ति वर्ण्यते।ध्वनेः स्वरूपं तावत् सकलसत्कविकाव्य उपनिषद्भूतं अतीव रमणीयम् । सूक्ष्ममतीनां कवीनां मतिभिरपि अनुन्मीलितपूर्वं वर्तते । एतस्य स्वरूपं तु रामायणमहाभारतादि ग्रन्थेषु सर्वत्र सहृदयहृदयगोचरं वर्तते । अतः तस्य अभावः सर्वथा निरूपयितुमशक्यः इति तस्य स्वरूपं आनन्दवर्धनाचार्यैः एवं वर्णितं वर्तते ।

उपसंहारः

शरीरस्य आत्मा इव काव्यस्य साररूपतया स्थितः सहृदयहृदयश्लाघ्यः कश्चन अर्थो वर्तते । स च अर्थः वाच्यः प्रतीयमान इति द्वेधा विभक्तः भवति। उपमाद्यलङ्कारै युक्तः वाच्यो भवति । अङ्गनासु

लावण्यमिव अवयवातिरिक्त कश्चन प्रतीयमानः इति अर्थः वर्तते । वाच्यार्थात् सर्वथा भिन्नैव प्रतीयमानः अर्थः भवति ।

भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदावरी नदीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन ।

इत्यत्र विधिरूपवाक्यार्थात् भिन्न निषेधरूप प्रतियमानोऽर्थः भवति ।

श्वश्रूरत्र शेते अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक रात्र्यन्धक शय्यायामावयोः शयिष्ठाः ।

अत्र प्रतिषेधरूपात् वाच्यार्थात् भिन्न विधिरूपः प्रतीयमानार्थो भवति ।

व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि । मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत ॥

इत्यत्र विधिरूपात् वाच्यार्थात् भिन्न अनुभयात्मकः प्रतीयमानः वाच्यार्थः भवति ।

प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्ना विलुप्तमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ।

इत्यत्र वाच्यात् प्रतिषेरूपात् भिन्न अनुभयात्मकः प्रतीयमानोऽर्थः ज्ञायते । क्वचित् वस्तु वाच्यं चेत् प्रतीयमानोऽपि वस्तु भवति । एवं वस्तुना अलङ्कारः अलङ्कारेण वस्तु अलङ्कारात् अलङ्कारः इति अर्थाः प्रतियन्ते । ध्वनित्वेन स्वीकृतेषु वस्त्वलङ्काररसेषु तृतीयो रसः ध्वनित्वेन काव्येषु प्रतीयते । वाल्मीकिरामायणे आदिकविना वाल्मीकिना क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगात् । शोकात् करुणरूपः यो रसः रामायणे स्थापितः स प्रतियमान एवेति सर्वैरङ्गीकृतमेव । अयं रसः काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते । ते एव कालिदासादयः महाकवयः इति स्तूयन्ते। अयं प्रतीयमानोऽर्थः वाच्यार्थात् अभिव्यज्यते न तु जायते यथा दीपात् घटव्यक्तिः . वाच्यार्थविमुखात्मनां सचेतसां महाकवीनां बुद्धौ अयं प्रतियमानोऽर्थः झटित्यवभासते । अतः ध्वनिः अस्ति इति ध्वनि स्थापयित्वा अलङ्कारेषु ध्वन्यन्तर्गतत्त्वं खण्डयित्वा ध्वनेः स्वरूपं आचार्यैः एवं वर्णितम् ।

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनी कृतस्वार्थौ ।
व्यंक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ इति ।

अतः काव्यस्य आत्मा ध्वनिरेव इति निरूपितं आचार्यैः शम् ॥

सहायकग्रन्थः 1. ध्वन्यालोकः